

יסודות יבמות

שיעור שישה עשר

סיכום ענייני יבום

ששת הפרקים הראשונים של מסכת יבמות עוסקים ביסודותיה של מצות היבום, ואילו הפרקים הבאים עוסקים ברובם בעניינים אחרים (אם כי ענייני היבום נזכרים בהם לא אחת). אף אנו במהלך שיעורינו עד כה הקפנו את עיקרי נושאי היבום, ובשל כך נקדיש שיעור זה לסיכום ענייני היבום. בעזרת ה' בשיעורים הבאים נמשיך לנושאים הנוספים הנידונים במסכתנו.

בשיעור הראשון [מבוא למצות יבום] עסקנו ביחס בין שתי פרשיות היבום: בפרשת וישב ובפרשת כי תצא, ועמדנו על ההבדלים ביניהן. נציג בטבלה את ההבדלים בין הפרשיות:

פרשת וישב	פרשת כי תצא	
<p>"בא אל אשת אחיך ויבם אותה" [בראשית לח, ח] – הביאה נעשית ביבמה בעודה אשת האח.</p>	<p>"ולקחה לו לאשה ויבמה" [דברים כה, ה] – היבם קונה את היבמה לאישה, והיא כאשתו לכל דבר. באופן זה, הביאה אינה נעשית באשת אחיו אלא באשתו שלו.</p>	מעשה היבום
<p>לא מפורש שהיבם ויבמתו מותרים זה לזה לאחר היבום.</p>	<p>ניתן להוכיח מהכתובים שהיבם והיבמה מותרים זה לזה¹.</p>	דין היבמה לאחר היבום
<p>יבום יכול להיעשות גם על ידי שאר הקרובים².</p>	<p>יבום נעשה דווקא על ידי אחי המת.</p>	המייבם
<p>"הוציאוהו ותרף" – חיוב מיתה (כאשת איש שזינתה)³.</p>	<p>"לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר" – לאו גרידא.</p>	עונש שומרת יבם שזינתה
<p>חליצה אינה נזכרת, ומשתמע שהיבום הוא חובה שאין אפשרות להיפטר ממנה.</p>	<p>מתחדשת האפשרות לחלוץ ולא לייבם⁴.</p>	היתר היבמה על ידי חליצה

מדברים אלו עולות שתי הגדרות ביחס ליבום שלפני מתן תורה (המתואר בפרשת וישב):

¹ עי' בשיעור הראשון [מבוא למצות יבום] להרחבה בעניין זה.

² עי' רמב"ן [בראשית לח, ח] הכותב כך.

³ הבנה זו בטעם חיוב המיתה שנגזר על תמר אינה מוסכמת בין המפרשים; עי' בשיעור הראשון [הערה 14] למקורות חלקיים בעניין זה.

⁴ עי' מורה הנבוכים [ג, ט] העומד על כך שהחליצה התחדשה לאחר מתן תורה.

א. **גדר שומרת יבם:** על שומרת יבם רובצת 'זיקה' – קשר אישות המגדיר אותה כאשת אח המת גם לאחר מותו.

ב. **מעשה היבום ומהותו:** היבום נעשה על ידי ביאה על אשת המת, כדי להקים לו זרע.

במתן תורה התחדש ביבום מושג חדש: **קניין היבמה** – "ולקחה לו לאשה"; מעשה היבום כרוך בלקיחת היבמה לאישה, ועל ידי ביאת היבום היא נעשית כ"אשתו לכל דבר"⁵.

חידוש זה מעלה שאלה עקרונית: מה היחס בין מצות היבום ליבום שנהג לפני מתן תורה? האם קניין היבמה מהווה תוספת ליבום שנהג קודם לכן, או שהגדרה זו משנה את מעשה היבום משורשו? בשיעור הראשון העלנו שתי שיטות בעניין זה: ראב"ע [בראשית לח, ט], הרמב"ן [בראשית לח, ה; דברים כה, ו], הרלב"ג [דברים, שם] והספורנו [דברים, שם] משווים באופן עקרוני בין היבום שלפני מתן תורה ליבום עליו ציוותה התורה. לעומתם, המלבי"ם [דברים כה, ה] מחלק ביניהם: לפני מתן תורה, היבום נעשה על ידי ביאה על אשת המת, ולכן הקמת השם נעשתה על ידי הקמת זרע למת; לאחר מתן תורה, הואיל והיבום כרוך בלקיחת היבמה לאישה, הקמת שם המת אינה נעשית על ידי הולדת ילד למענו, אלא על ידי לקיחת אשתו לאישה וגאולת נחלתו.

כפי שצינו בסוף השיעור הראשון, הבנות אלו משליכות על גדר הזיקה ועל גדר מצות היבום. בדברינו נעמוד על שתי גישות עקביות הקיימות בנושאים אלו, ונראה כי הדברים שנויים במחלוקת בין תוספות לרמב"ן.

ניתן להבין כי חידושה של פרשיית יבום הוא ב'עולם המצוות': אמנם היבמה היא פנויה (הואיל ובעלה מת) ומצד גדרי האישות הרגילים היא אמורה להיות מותרת לשוק, אך התורה מחדשת את מצות היבום ואת איסור היבמה לשוק הנובע ממנה. לעומת זאת, ניתן להבין כי חידושה של פרשיית יבום הוא, בראש ובראשונה, ב'עולם האישות': היבמה אינה 'פנויה' אלא 'זקוקה', והגדרה זו היא העומדת ביסוד מצות היבום וביסוד איסור היבמה לשוק.

עיון בדברי תוספות ובדברי הרמב"ן וסיעתו לאורך הסוגיות מלמד על מחלוקת עקרונית ביניהם בעניין זה.⁶ תוספות נוקטים בהבנה הראשונה, על פיה ביסוד דיני היבום עומדת מצות היבום. לעומתם, הרמב"ן וסיעתו נוקטים בהבנה השנייה, על פיה ביסוד דיני היבום עומדת ה'זיקה':

א. **גדר איסור יבמה לשוק:** לפי תוספות [יח: ד"ה אומרים], האיסור נובע מחמת מצות היבום. לעומת זאת, לפי הרמב"ן [כט: ד"ה יעשה], האיסור נובע מחמת ה'זיקה'.⁷

ב. **פטור ערוה מיבום ומחליצה:** לפי תוספות [ט: ד"ה והרי], איסור הערוה, שיש בו כרת, הוא הדוחה את מצות היבום, ומחמתו היבמה נפטרת גם מחליצה (מדין "כל העולה ליבום עולה לחליצה, וכל שאינו עולה ליבום אינו עולה לחליצה"). לעומת זאת, לפי הרמב"ן [ט: ד"ה והרי; כ: ד"ה ומסקנא], 'שם הערוה' מפקיע את ה'זיקה', ולכן הערוה מותרת לשוק ללא יבום וללא חליצה.⁸

ג. **דין צרת ערוה:** לפי תוספות [ב: ד"ה עד], הערוה אוסרת את צרתה, ובשל כך דינה כערוה, והיא פטורה מיבום ומחליצה. לעומת זאת, לפי הרשב"א [ג: ד"ה והא דתניא] – ההולך בשיטתו העקרונית של הרמב"ן – הערוה מפקיעה את ה'זיקה' מכל הבית, ולכן הערוה וצרותיה מותרות לשוק ללא חליצה.⁹

ד. **דין חייבי לאוין:** המשנה [כ:] מלמדת כי, בשונה מערוה, באיסור לאו – "חולצת ולא מתייבמת". לפי תוספות [ח: ד"ה כל היכא], אמנם קיים פטור מיבום, אך התורה חידשה 'זיקת חליצה', כלומר מצות חליצה ללא מצות יבום. לעומת זאת, לפי הרמב"ן [כ: ד"ה

⁵ לשון הגמרא [לט:]: "אמר קרא 'ולקחה לו לאשה' – כיון שלקחה הרי היא כאשתו לכל דבר".

⁶ מחלוקת זו מבוארת בהרחבה במאמרו של ידידי הרב חגי קורץ: 'היתר אשת אח ביבום' [אסיף ב עמ' 44-57].

⁷ עי' על כך בשיעור השביעי [איסור יבמה לשוק].

⁸ עי' על כך בשיעור השלישי [פטור ערוה מיבום ומחליצה].

⁹ עי' על כך בשיעור הרביעי [צרת ערוה].

ומסקנא], אמנם בחייבי לאוין קיים פטור ממצות היבום, אך ה'זיקה' קיימת, ולכן היבמה אסורה לשוק ללא חליצה¹⁰.

ה. **גדר היתר איסור אשת אח במקום יבום:** לפי תוספות [ג: ד"ה לא], מצות היבום דוחה את איסור אשת אח. לעומת זאת, לפי הרמב"ן [תורת האדם שער הסוף ענין הכהנים], במקום יבום אשת אח כלל אינה מוגדרת כ'ערווה'; קרבת 'שאר הבשר' בין היבם ליבמתו אינה מוגדרת כ'ערווה' המונעת את קשר האישות, אלא להיפך: יוצרת 'זיקה' – קשר אישות בין היבם ליבמתו¹¹.

שיטתו של הרמב"ן בעניין זה עולה גם מתפיסתו בגדר ה'זיקה'. לדידו, מוסכם על כל הדעות שקיימת 'זיקה' בין היבם ליבמתו¹², הנובעת מהמשכת אישות המת¹³, והמחלוקת המופיעות בסוגיות האם 'יש זיקה' הן רק בהגדרתה המדויקת: האם היבמה עדיין נחשבת 'זקוקה' לבעל המת, או שה'זיקה' יוצרת קשר אישות בין היבמה לבין היבם¹⁴. לעומת זאת, לשיטת תוספות, ייתכן ומדאורייתא אין כל קשר אישות בין היבם ליבמתו לפני היבום, והזיקה היא בעלת אופי קנייני בלבד – מחויבות כלפי היבם, הנובעת ממצות היבום¹⁵.

גם ביחס לגדר מצות היבום קיימת מחלוקת עקרונית בין תוספות לרמב"ן: לפי תוספות [כ: ד"ה יבא; כ: ד"ה אטו], גדר המצוה הוא קניין היבמה ולקחתה לאישה. לעומת זאת, לפי הרמב"ן [כ: ד"ה גזירה], גדר המצוה הוא מעשה הביאה – 'הקמת זרע לאחיו'.

למחלוקת עקרונית זו בין הראשונים יש שתי השלכות מרכזיות:

א. לפי תוספות, המצוה מתקיימת בכל ביאה. לעומת זאת, לשיטת הרמב"ן, המצוה מתקיימת רק בביאה שיש בה 'הקמת שם'¹⁶.

ב. לפי תוספות, המצוה מתקיימת בקניין היבמה, ולכן לשיטתם אין מקום להבחין בין קניין היבמה לבין מצות היבום: בכל מקום בו המצוה מתקיימת, בהכרח היבמה נקנית. וכן בכל מקום בו היבמה נקנית, בהכרח מצות היבום מתקיימת. לעומת זאת, לפי הרמב"ן, קיימת הבחנה בין קניין היבמה לבין מצות היבום: תתכן מציאות של קניין ללא מצוה (כגון במאמר לפי בית שמאי¹⁷), וייתכן ותהיה מציאות של מצוה ללא קניין (כגון בביאה הנעשית שלא בפני עדים¹⁸, וכן בביאה הנעשית – לפי אבא שאול – שלא לשם יבום¹⁹).

שיטת הרמב"ן בגדר מצות היבום, מתאימה לדבריו [יז: ד"ה הא מהיכא] בהבנת דין זכיית היבם בנכסי אחיו, על פיהם זכיית היבם בנכסי אחיו אינה חלק ממעשה היבום, אלא זו תוצאת היבום: הואיל ויבם את אשת אחיו, זיכתה אותו התורה בנכסיו. לעומת הבנה זו, מדברי רש"י [יבמות יז: ד"ה והא מהיכא; רות ד, י] עולה כי זכיית היבם בנכסי אחיו היא חלק ממעשה היבום. לשיטתו, 'הקמת שם המת' כנעשית על ידי לקיחת אשת המת לאישה וזכייה בנחלתו; על ידי שני מעשים אלו, אשת המת ממשיכה להתהלך בנחלת המת, וכך שמו של המת ממשיך להיזכר ולהתקיים.

¹⁰ עי' על כך בשיעור החמישי [יבום וחליצה בחייבי לאוין].

¹¹ עי' על כך בשיעור השני [היתר איסור אשת אח במקום יבום]; (עי' בפרט בהערה 16, שם).

¹² כן עולה מדברי הרמב"ן במסכת קידושין [ד: ד"ה מה ליבמה]. [דבריו התבארו בשיעור שלושה עשר [קניין היבמה]].

¹³ כן מפורש בדבריו במסכת יבמות [צו. ד"ה מתנין] ובמסכת כתובות [נז. ד"ה מתנין].

¹⁴ כן עולה מדבריו במסכת יבמות [נא. ד"ה והא דאמרינן].

¹⁵ עי' על כך בשיעור השישי [זיקה] ובשיעור השמיני [זיקה – מקורה ותוקפה].

¹⁶ על פי זה דן הרמב"ן [יבמות כ: ד"ה גזירה; קידושין י. ד"ה הא דבעיא] האם מצות היבום מתקיימת בהערה וביאה ראשונה.

¹⁷ כן מפורש בדברי הרמב"ן [כט: ד"ה זה יעשה]; עי' על כך בשיעור התשיעי [גדר מצות היבום].

¹⁸ כן עולה מדברי הרא"ז [פסקי הרא"ז פ"ג הל' ב אות יא], אך מסתבר שהרמב"ן חולק על שיטתו; עי' על כך בשיעור שלושה עשר [קניין היבמה].

¹⁹ כן נוקטים הבית שמואל [קסו, ה] והקרן אורה [לט: ד"ה דתניא], אך הרמב"ן [לט: סוד"ה אמר רב] חולק וסובר כי לשיטת אבא שאול היבמה אינה נקנית בביאה כזו; עי' על כך בשיעור חמישה עשר [הכונס את יבמתו לשם נוי ולשם אישות].

נמצא, אם כן, כי התפיסה ההלכתית העולה מדברי הרמב"ן לאורך הסוגיות נראית כמתאימה לדבריו בפירוש התורה [בראשית לח, ח], על פיהם אין הבדל עקרוני בין היבום שלפני מתן תורה ליבום שלאחריו: בשניהם היבום התקיים על ידי הביאה הנעשית לשם הקמת זרע²⁰, וכן גם ביבום שלאחר מתן תורה קיימת 'זיקה' על היבמה, הנובעת מהמשכת אישות האח המת²¹. לעומת זאת, שיטת תוספות, לכאורה, מתאימה להבנה השנייה, שייסודותיה בדברי המלבי"ם [דברים כה, ה], על פיה קיים הבדל עקרוני בין היבום שלפני מתן תורה ליבום שלאחר מתן תורה: לפני מתן תורה – מעשה היבום נעשה על ידי ביאת על היבמה לשם הקמת זרע, והוא היה מותנה בהגדרתה כאשת האח המת; לאחר מתן תורה – מעשה היבום נעשה על ידי לקיחת היבמה לאישה וזכיית היבם בנכסי אחיו, וניתן להבין כי מדאורייתא אין על היבמה כל 'זיקת אישות', אלא היא אסורה לשוק לשם קיום מצות היבום.

עם זאת – כפי שהתבאר בשלהי השיעור התשיעי [גדר מצות היבום] – הבנה זו בשיטת תוספות אינה מדויקת. הבנה זו אמנם ניתנת להיאמר על פי שיטתם ההלכתית, אך מדברי תוספות במספר מקומות [יבמות כ. יבא; נג: ד"ה שאנסוהו; קידושין ד: ד"ה מה] עולה שיטה מורכבת יותר: אמנם מעשה המצוה הוא לקיחת היבמה לאישה, אך מהות המצוה ומגמתה היא 'הקמת שם' למת, דבר הנעשה על ידי ביאה הראויה להוליד²².

מדברי רש"י עולה שיטה שלישית בעניין זה²³. לפי דבריו [יבמות כ. ד"ה איסור; סוטה ה: ד"ה אילו], היבם עומד תחת אחיו המת וממשיך אותו²⁴, ובשל כך הוא מקבל את מעמדו של אחיו המת. מכך עולה הבנה חדשה בגדר ה'זיקה': הנפילה ליבום אינה 'מעבירה' את אישות המת אל היבם (כפי שנוקט הרמב"ן), אלא אישות המת עומדת במקומה והיבם הוא שנכנס תחת אחיו וממשיך את חיי האישות שלו²⁵.

הגדרה זו מתאימה להגדרה העולה מהיבום שבפרשת וישב, על פיה היבום נעשה על ידי ביאה על אשת המת. אמנם, קיים חילוק בין מהות היבום העולה מפרשת וישב לבין מהות היבום העולה מדברי רש"י: על פי הדרך שהוצעה בהבנת היבום שבפרשת וישב, מגמת היבום היא הולדת ילד שיתייחס אחר האח המת. אמנם, מדברי רש"י שהובאו לעיל [יבמות יז: ד"ה והא מהיכא; רות ד, י] עולה כי 'הקמת השם' אינה נעשית על ידי הולדת ילד למת, אלא על ידי לקיחת אשת המת לאישה וזכייה בנחלתו. לפי זה, היבם במעשה היבום 'קם תחת אחיו' וממשיך אותו ואשת של המת ממשיכה להתהלך בנחלתו, וכך שם המת ממשיך להיזכר ויש לו מעין המשכיות²⁶.

ההגדרה העקרונית העולה מדברי רש"י, כי הגדר ההלכתי של ה'זיקה' הוא המשכת אישות המת והיבם מצווה לעמוד תחת אחיו ולהמשיך את חיי האישות שלו, מתאימה לשיטתו הייחודית בביאור היחס בין הכתוב 'יבמה יבוא עליה' לבין הכתוב 'ולקחה לו לאשה' – כעולה משיטתו לגבי יבום הנעשה על ידי מי שאינו בר דעת [יבמות קי. ד"ה ד"ה כונס; קיב: ד"ה כונס; גיטין עא. ד"ה ביבמתו; נדה מה. ד"ה

²⁰ עם זאת, הרמב"ן [בראשית לח, ח] אינו רואה את הקמת הזרע כנעשית על ידי הולדת ילד שיתייחס אחר האח המת, אלא הרמב"ן מבאר את 'הקמת שם המת' על פי 'סוד הגלגול', ואכמ"ל.

²¹ דברים אלו אמורים לפי ההבנה שהוצעה בתחילת השיעור ליבום שבפרשת וישב, על פיה היבום נעשה על ידי הביאה על היבמה הנחשבת כאשת האח המת. אמנם, מדברי הרמב"ן [בראשית לח, ח; שם, כד] נראה שהוא אינו מקבל הבנה זו, והדברים נובעים משיטתו העקרונית (המובאת בהערה הקודמת), שהיבום אינו נעשה על ידי הולדת ילד שיתייחס אחר האח המת אלא 'הקמת שם המת' נעשית על ידי 'סוד הגלגול'.

²² עי' על כך בשיעור התשיעי [גדר מצות היבום]; ועי' במאמרו הנ"ל של הרב חגי קורץ [עמ' 57-64].

²³ מדברי הרמב"ם משתמעת שיטה רביעית, אך לא נעסוק בה במסגרת זו.

²⁴ בשיעור חמישה עשר [הכונס את יבמתו לשם נוי ולשם אישות] הוצע הסבר לשיטת אבא שאול, הנוקט שיבום טעון כוונה לשם יבום, על פי הבנה זו.

²⁵ מכך עולה כי מעשה היבום אינו מעשה קניין רגיל, אלא זו חלות מיוחדת של עמידת היבם תחת אחיו. ייתכן ויש בכך לבאר את דברי רש"י [נב: ד"ה נתן לה] שיבום חל על אף שהיבמה נחשבת ערווה על היבם וקידושין אינם תופסים בה; עי' על כך בדבריו בשלהי השיעור השני [היתר איסור אשת אח במקום יבום], ועי' במאמרו הנ"ל של הרב חגי קורץ [עמ' 57-59].

²⁶ ייתכן ולשיטתו, בכך שונה היבום שלאחר מתן תורה מיבום שלפני מתן תורה. עי' בסוף השיעור הראשון [מבוא למצות יבום] שכן נראה מדברי הרא"ם [לח, ח] הטוען בשיטת רש"י כי לפני מתן תורה הוולד היה צריך להיקרא בשם המת].

קנאה²⁷ – על פיה קיימים שני רבדים במעשה היבום: הרובד הבסיסי הוא עמידת היבם תחת אחיו והמשכת אישות האח המת, ועל גבי רובד זה חידשה התורה רובד נוסף: לקיחת היבמה לאישה ויצירת קשר אישות חדש עמה. בדרך כלל שני רבדים אלו נעשים יחדיו: היבם ממשיך את אישות האח המת ומקים לו שם, ובד בבד הוא לוקח את היבמה לאישה והיא נעשית לאשתו לכל דבר. אולם כאשר היבום נעשה ללא כוונה²⁸ מתקיים רק הרובד הבסיסי, עמידת היבם תחת אחיו, ללא יצירת אישות חדשה; מתקיים "יבמה יבוא עליה" ללא "ולקחה לו לאישה".

על פי האמור, לשיטת רש"י מצות היבום ביסודה, גם לאחר מתן תורה, נעשית על ידי עמידת היבם תחת אחיו. אמנם התורה חידשה רובד נוסף במעשה היבום – לקיחת היבמה לאישה ויצירת קשר אישות חדש עמה, אך ייתכנו מצבים בהם יתקיים היבום ללא רובד זה, וכך, בדומה למעמד היבמה לפני מתן תורה, היא תמשיך להיחשב כאשת האח המת.

בכך אנו מסיימים את עיסוקינו ביסודות מצות היבום. עם זאת, הנושא לא הושלם עד עיון ביסודות מצות החליצה. פרק י"ב מוקדש כולו לענייני החליצה, ולכן נדחה את העיסוק בענייני החליצה עד לימוד פרק זה.

בשיעור הבא נעסוק בעזרת ה' בגדרי מצות "פרו ורבו".

להערות ולתגובות: שלמה ליפשיץ

lshlomo26@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל
ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

²⁷ על פי ביאורו של הצפנת פענח [הל' יבום וחליצה פ"א ה"א]; עי' על כך בשיעור ארבעה עשר [יבום חדש וקטן].
²⁸ דברים אלו תלויים בסוגיית הגמרא [נז]. לגבי 'ביאות גרועות', האם "קנה לכל" או רק "לדברים האמורים בפרשה".